

СИСТЕМА СТРУКТУРНИХ СКЛАДОВИХ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Розглянута проблема структури правової свідомості особистості. На основі дослідження традиційних та сучасних уявлень про правову психологію, правову ідеологію та правомірну поведінку обґрунтована блокова побудова системи складових правової свідомості особистості.

Рассмотрена проблема структуры правового сознания личности. На основании исследования традиционных и современных представлений о правовой психологии, правовой идеологии и правомерном поведении обосновано блочное строение системы составляющих правового сознания личности.

The article is devoted to the problem of structure of the legal consciousness of the individual. Based on the study of traditional and modern concepts of legal psychology, legal ideology and legal conduct the modular construction of system of components of the legal consciousness of the individual was justified.

Сучасне тлумачення правової свідомості психологічною наукою безпосередньо визначається розумінням свідомості та взаємодії особистості із соціальним середовищем у межах правової дійсності. У сучасній юридичній психології системне бачення такого складного явища, як правова свідомість, можна вважати загально визначеним, тобто розуміння правосвідомості як засвоєної суб'єктом системи знань, які відбивають прийнятий у даному суспільстві правопорядок, що виступає підставою самоорганізації соціально-нормативної поведінки індивіда, групи чи суспільства [2, 109].

Проблема правосвідомості особистості, групи і суспільства, знайшла своє вивчення у рамках юридичної, психологічної, філософської, соціологічної, педагогічної та інших наук. На вітчизняних теренах дослідження структурних компонентів та взаємозв'язків, що виникають між ними у межах системи правової свідомості особистості найбільш активно розпочато з другої половини ХХ століття (М.Л. Гранат, А.І. Долгова, Г.Х. Єфремова, В.І. Каменська, В.М. Кудрявцев, О.А. Лукашева, О.Р. Ратінов, І.Є. Фарбер) і триває нині, про що свідчать праці Р.С. Байніязова, О.М. Бандурки, Д.С. Безносова, О.В. Землянської, О.В. Кобець, В.І. Темченка та інших. Проте єдина, достатньо обґрунтована точка зору на внутрішню структурованість правової свідомості особистості не створена, тому проблема лишається актуальною. **Об'єктом** даного дослідження є правова свідомість особистості, **предметом** дослідження –

структурні компоненти та зв'язки між ними у системі правової свідомості особистості.

Метою даного дослідження є дослідити існуючий досвід класифікації структурних компонентів правової свідомості особистості та виокремити найбільш суттєві, базові елементи цієї системи. Для реалізації мети були поставлені наступні **завдання** дослідження:

- проаналізувати існуючі наукові уявлення про структуру правової свідомості особисті;
- дослідити взаємозв'язки між окремими компонентами та роль цих зв'язків у формуванні правосвідомості особистості;
- розробити класифікацію базових структурних компонентів правової свідомості особистості.

Окремі науковці, розглядаючи правосвідомість як відносно розрізнену сукупність проявів соціально-психологічного, духовного, інтелектуального життя, взагалі заперечують її структурованість [5, 30]. О.Р. Ратінов, Г.Х. Єфремова, навпаки, вважають обґрунтованим підхід до її структури водночас у кількох площинах. Абсолютна більшість дослідників, наслідуючи концепцію І.Є. Фарбера, визнають наявність двох основних елементів правосвідомості – правової психології та правової ідеології [10, 65].

Уявлення про амбівалентність структури правової свідомості були закладені на перших етапах формування вітчизняної теорії правосвідомості. Правова психологія містить сукупність правових почуттів, настроїв, переживань, інтересів і є шляхом вираження правових знань індивіда,

співставлення власної поведінки із нормами права, прийнятими у суспільстві. Джерелом цього компоненту правосвідомості є психічне відображення, з одного боку, суспільних потреб та інтересів, з іншого – існуючого правопорядку [12, 18].

В.М. Коробка і В.В. Пашутін у системі правової психології класифікують її компоненти за ознаками стійкості та наявності взаємозв'язків. Найбільш стійкими компонентами цієї структури дослідники вважають звички, традиції, заборони, які доповнюють динамічні прояви правової свідомості – почуття і настрої. До складової, що опосередковує правосвідомість особистості та зовнішні умови її прояву, у даній класифікації віднесені інтереси, воля, цілі, мотиви діяльності [8, 8].

Основним елементом правової психології, з точки зору більшості її дослідників, є емоції, які породжені правовою дійсністю та реалізуються у правовій поведінці. На думку О.Н. Леонтєва, перебіг емоційних процесів не слід сприймати як інволюцію, вони мають власну позитивну динаміку. Усі прояви емоційних процесів пов'язані із правовою свідомістю особистості, однак найбільшу роль відіграють правові почуття. На думку К.К. Платонова, почуття є вищою формою емоцій, адже поєднує понятійну форму психічного відображення з емоціями [6, 265-267]. Правові почуття є динамічним, відносно мінливим компонентом правової свідомості особистості: вони здатні змінювати силу, інтенсивність прояву, зникати у разі нейтралізації їхньої причини. До таких належать почуття відповідальності, справедливості, свободи, рівності перед законом [14].

Настрої також відіграють суттєву роль у діяльності особистості у сфері права. Цей компонент правової психології відрізняється більш стихійними формами вираження і масовим характером, ніж почуття [12, 20]. С.Л. Рубінштейн трактує настрої як «розлиті загальні стани», Л.М. Веккер – як душевне самопочуття, аналогічне фізичному. Правові настрої, за аналогією Н.М. Данилової, є контекстом, оформлюють зону трансформації реакції особистості на сприйняття правової дійсності [6, 60-61].

Правові уявлення, сформовані у традиційній структурі правової свідомості на зіткненні правової психології та ідеології, є результатом чуттєвого пізнання світу, узагальненим образом правових фактів, явищ, подій на основі співвіднесення із раніше здобутим досвідом індивіда. Правові уявлення особистості формуються шляхом осмислення правової інформації, сприйняття правової дійсності, можливого і минулого права, а також власного правового досвіду під впливом соціального оточення та особистісних характеристик індивіда [8, 9]. Ірраціональне пізнання правової дійсності в умовах обмеженого доступу до юридичних знань детермінує правові уявлення на рівні правової інтуїції, так званий «правовий інсайт» [1, 21].

Уся сукупність різноманітних переживань, викликаних сприйняттям правової дійсності, безпосередньо пов'язана із когнітивною сферою особистості. Відповідно до традиційної концепції структури правосвідомості правова психологія базується на основі ідеологічного компоненту. Правове мислення, як особлива інтелектуально-пізнавальна і практично-перетворююча діяльність, регулює механізми засвоєння і реалізації правових норм. Розвиваючи підхід В.І. Фарбера, М.Л. Гранат наводить таку дефініцію правової ідеології – систематизоване наукове вираження правових поглядів, принципів, вимог суспільства і групи. Правова ідеологія є шляхом виявлення ставлення до правової дійсності, розуміння і осмислення правових явищ, усвідомлення відповідності юридичних норм суспільним потребам, та узагальнене раціональне вираження й обґрунтування сутнісних ознак правової реальності [12, 22-23].

Досліджуючи професійну правосвідомість слідчих, О.Р. Ратинов та послідовники його концепції виявили особливі правові стереотипи, джерела яких варто шукати у специфічному досвіді активності особистості у системі правових відносин. До сфери правової ідеології належать стереотипи, як форма суб'єктивного відображення об'єкта чи класу об'єктів дійсності, що шляхом формування відповідних когнітивних структур індивіда зумовлюють схематизацію

образу цих об'єктів та забезпечують відносно стійкі форм реагування особистості [10, 69].

Місце розташування у сукупності зв'язків системи правосвідомості складових, які визначають готовність особистості до діяльності у сфері правового регулювання, лишається дискусійним питанням. Можна виокремити три точки зору щодо позиції правових мотивів, ціннісних орієнтацій та установок у структурі правової свідомості особистості:

1. Частково розподілені між елементами традиційної системи – правовою ідеологією та психологією. На думку І.Є. Фарбера, ці поняття є елементами суспільної свідомості, і вольові акти, породжені правовими відносинами, варто включити до сфери правової психології [10, 76];

2. Відокремлені як третій, поведінковий компонент правосвідомості [3, 86; 5, 31]. На думку М.Є. Черкас, раціональні, або ідеологічні компоненти правосвідомості, а саме: знання про право та правові явища, об'єднує правова онтологія, емоційно-психологічні форми вираження ціннісного ставлення до права – правова аксіологія, у уявленні про правову поведінку і правові установки – правова праксеологія [14];

3. У ролі з'єднувальної ланки. В.А. Щегорцев волю вважає фактором, що об'єднує правову ідеологію та соціально-правову психологію, опосередковує ці елементи правосвідомості і практику правових відносин [15, 100].

Важливу роль у формуванні цієї готовності є стимули і причини будь-якої поведінки – мотиви. Правовий мотив виступає приводом визнання, дотримання чи ігнорування, порушення правових приписів. Мотиваційна сфера особистості є рухливою, динамічною системою. М.І. Бобнева вважає правові норми, як різновид соціальних, одним із принципів і засобів організації розвитку цієї системи, оскільки норма, навіть сутнісно представлена у свідомості особистості лише частково, у «скороченому» обсязі, наприклад, у категорії заборони, здатна зрушити, перебудувати мотиваційну сферу індивіда [4, 139].

Гносеологічна характеристика не виражає у повній мірі спрямованість свідомості не лише на відбиття дійсності, але

і на формування ставлення до індивіда до неї, без аксіологічного виміру. А. Маслоу та Ф. Клаксон поняттям «цінності» позначають особисту значимість будь-яких явищ, процесів чи інших реальних чи ідеальних об'єктів. На противагу їм М. Рокіч, С. Шварц, У. Білські цінностями позначають уявлення особистості про цілі, які впливають на регуляцію поведінки людини шляхом взаємодії із мотивацією її діяльності [11, 4].

За справедливим твердженням М.І. Бобневої, перетворення правових норм на особисті цінності забезпечує реалізацію основної функції цих норм – забезпечення суміщення суспільних вимог і завдань із поведінкою особистості [4, 139]. Ціннісні орієнтації, за визначенням В.О. Тюріної і О.Д. Научитель, є поняттями, що відображують позитивну чи негативну значимість для особистості предметів чи явищ соціальної дійсності. Ціннісно-правові орієнтації як особлива сукупність особистісних рис є усвідомленням правового обов'язку, відповідальності, поваги до права [13, 6]. Сукупність правових ціннісних орієнтацій індивіда чи групи формує правовий світогляд особистості.

Ціннісні орієнтації, формуючи особистісні потреби індивіда, у тому числі у рамках правових відносин, опосередковано детермінують її готовність до правової активності, правові установки [8, 40]. Д.М. Узнадзе розглядає установку поза межами феноменів свідомості, позначаючи цим поняттям специфічний цілісно-особистісний стан, який відповідає потребам особистості і ситуації зовнішнього середовища і є випереджаючим підґрунтям конкретних психічних явищ, що виникають у свідомості. На його думку, система фіксованих установок перетворюється на ціннісну орієнтацію особистості [3, 60].

Існування зв'язку між поняттями установки і ціннісних орієнтацій, хоч і опосередкованого, визнають й інші дослідники. На думку В.О. Ядова, елементарна фіксована установка шляхом включення особистості у різні сфери діяльності стає фундаментом формування ієрархічної системи диспозицій особистості, яка регулює соціальну активність індивіда [3, 85]. В.В. Сусленко називає установку підґрунтям виникнення ціннісних орієнтацій

[13, 7]. Правова установка, на думку В.С. Бредньової, – це особливий стан психіки особистості, що сприяє певному типу активності під впливом потреби та інтересу [5, 33-34].

Відповідно до радянської традиції дослідження правосвідомості правова психологія за своїм значенням поступається правовій ідеології як компоненту більш організованому, системному. Однак, навіть обґрунтовуючи подібне нерівне співставлення компонентів правосвідомості, дослідники доводять неможливість ізольованого існування кожної складової [1, 20].

Отже, у процесі формування правосвідомості людини уявлення про правову поведінку оточуючих, правоохоронну діяльність державних інститутів мають стати для людини внутрішніми переконаннями шляхом становлення власної оцінки особистості, через емоційне сприйняття. Свідомість індивіда неодмінно супроводжує певна ступінь бажаності, емоція, завдяки якій шляхом реалізації певного вольового зусилля забезпечується зовнішня і внутрішня активність особистості. Як зауважував І.О. Ільїн, юридичні знання мають бути підкріплені вольовим актом, який не лише забезпечить дотримання закону, але і сприятиме самовихованню особистості [7, 92-95].

У результаті взаємодії усіх структурних компонентів правової свідомості виникає ставлення до правової дійсності. За теорією К.К. Платонова, основними атрибутами свідомості індивіда є пізнання, переживання та ставлення, останнє з яких не лише є активним компонентом усієї системи свідомості, але і реалізує зворотній суб'єктивний зв'язок з відображеною дійсністю, що об'єктивізується у психомоториці [9, 94].

На думку Ю.В. Кудрявцева, ставлення до правових норм має домінуюче значення у правовій свідомості особистості відносно правових знань та уявлень. Особистісні ставлення у системі правових відносин характеризуються багаторівневістю формування та реалізації. В.М. Коробка, В.В. Пашутін диференціюють ставлення до чинних правових інститутів та цінностей за знаком: позитивні, негативні та нейтральні

[8, 25]. О.Р. Рагінов виокремлює чотири типи ставлення до правової дійсності:

- 1) ставлення до права у цілому;
- 2) ставлення до правової поведінки оточуючих;
- 3) ставлення до інститутів права, правоохоронних органів;
- 4) ставлення до власної правової поведінки [10, 87].

Отже, найбільш поширена у науковій літературі структура правової свідомості містить два окремих елементи. Правова психологія – складова емоційно-вольова, соціально-психологічна – і правова ідеологія, яка охоплює юридичні поняття, знання, ідеї, погляди, переконання, теорії, тобто когнітивний компонент правосвідомості, є взаємозалежними складними системами. З метою деталізації цього феномену як окремих компонентів у цю схему додають поведінковий. Проаналізувавши найбільш вагомі складові кожної з цих частин, варто виділити 5 сутнісних блоків правової свідомості особистості:

1. Інформаційний блок – містить основні базові ідеологічні елементи: результати пізнання правової реальності, усвідомлення норм і принципів функціонування правової системи;

2. Емоційний блок – правова свідомість передбачає емоційну реакцію на об'єкти, явища та інститути правової дійсності;

3. Інтерпретаційний блок – правова свідомість дозволяє особистості завдяки психічним пізнавальним та емоційним процесам проаналізувати попередній досвід взаємодії з правовою дійсністю, співставити із закріпленими правовими уявленнями, переконаннями і визначити власну правову оцінку та самооцінку;

4. Ціннісно-мотиваційний блок – відображає ранжування ціннісних орієнтацій особистості з урахуванням інтерпретованих правових знань та переживань та у результаті відображення цінності права трансформацію мотивації особистості;

5. Поведінковий блок – шляхом формування ставлення до права та усвідомлення правових установок правова свідомість особистості реалізується у активності індивіда у відповідно чи з порушенням правових норм, тим самим

Питання психології

детермінуючи зміни у всій системі правової свідомості.

Наявність активних, прямих і зворотних зв'язків між цими блоками і визначають рівень сформованості правосвідомості особистості, оскільки лише у вигляді

замкненого кола забезпечують функціонування усієї системи, метою якої є належний ступінь зовнішньої і внутрішньої активності особистості, що відповідає вимогам правомірної поведінки.

Література

1. Байниязов Р. С. Структура и функции правосознания : учебное пособие / Рустам Сулейманович Байниязов ; Саратовский юридический ин-т МВД России. – Саратов : СЮИ МВД России, 2006. – 37 с.
2. Бандурка А. М. Юридическая психология : учеб. / Бандурка Александр Маркович, Бочарова Светлана Петровна, Землянская Елена Владимировна. – Х.: Издательство Национального университета внутренних дел, 2001. – 640 с.
3. Безруков А. В. Правосознание как фактор мотивации правомерного поведения / Александр Валентинович Безруков. – Мурманск : МГТУ, 2009. – 195 с.
4. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / Маргарита Исидоровна Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 311 с.
5. Бреднева В. С. Уровни правосознания и юридическая деятельность: монография / В. С. Бреднева. – Южно-Сахалинск: СахГУ, 2010. – 164 с.
6. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб: Питер, 2001. – 752 с.
7. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин ; сост. И. Н. Смирнов ; (авт. предисл.) И. Н. Смирнов. – М. : Рарогъ, 1993. – 235 с.
8. Коробка В. М. Сучасна правосвідомість слідчих (теоретико-соціологічний аспект) / В. М. Коробка, В. В. Пашутін ; Донецький ін-т внутрішніх справ. – Донецьк : ДІВС МВС України, 2002. – 124 с.
9. Платонов К. К. О системе психологии / К. К. Платонов. – М.: Мысль, 1972. – 216 с.
10. Ратинов А. Р. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования / Ратинов А. Р., Ефремова Г. Х. – Красноярск, Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – 256 с.
11. Смотров Т. Н. Ценностные ориентации личности и склонность к нарушению социальных норм / Т. Н. Смотров, В. В. Грищенко // Психологический журнал. – 2009. – Т. 10, № 6. – С. 3-16.
12. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх / І. І. Ковальова [та ін.] ; заг. ред. Г. В. Гребеньков ; Донецький юридичний ін-т Луганського держ. ун-ту внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. – 188 с.
13. Тюрина В. А. Ценностные ориентации : учеб. пособие / В. А. Тюрина, Е. Д. Научитель. – К. : ООО "Международное финансовое агенство", 1998. – 30 с.
14. Черкас М. Є. Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» [Електронний ресурс] / М. Є. Черкас; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2010. – 18 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10cmempr.zip>.
15. Щегорцев В. А. Социология правосознания / В. А. Щегорцев. – М.: Мысль, 1981. – 174 с.